

Halmos Károly – Szívós Erika

## Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban

Az idő tájt, hogy hazánk csatlakozott az Európai Unióhoz, plakátok jelentek meg Budapest tömegközlekedési eszközein, azt kérdezvén olvasójuktól, vajon tudja-e, miszerint az Unióban minden foglalkozást valamilyen végzettséghez kötnek. Bár a kérdésben foglalt állítás csak annyira volt igaz, mint a jereváni rádió hírei, a továbbképzési iparág egyik szereplőjének reklámkampánya arra épített, hogy a hazai foglalkoztatottak csak kis részének van tanult szakmája, amivel pedig pénzt keres, arról nincsen papírja. Bár a plakát nem elsősorban a diplomához kötött foglalkozások és állások betöltőit akarta megszólítani, még a felsőfokú végzettségűek között is lehetett, aki a reklám célközönségébe tartozott.

A következő alkalom, amikor az egyetemi végzettséget igénylő hivatások a közérdeklődés gyújtópontjába kerültek, az egészségügyi reform kísérlete volt 2006 és 2008 között. Előbb az orvosok ellenállását kívánták letörni a kamarai tagság önkéntessé tételével, majd a gyógyszerárak és a gyógyszereszek közötti erőviszonyokat kívánták megváltoztatni a gyógyszer-kereskedelem részleges felszabadításával és a gyógyszer-tár-alapítás szabaddá tételével. S hogy ne csak olyan példákat hozzunk, ahol a hivatás vagy annak testületi megjelenítője, a kamara védekező helyzetben van, megemlítsük az otthoni szülés napjainkban is zajló, botrányokkal terhes vitáját, amelyben nehezen szétbogozhatóan keverednek a közegészségügyi és a szakmai illetékességre vonatkozó érvek.

Miközben sokan vitakoztak azon, miért ne lehessen benzinkutaknál fájdalomcsillapító szereket kapni, talán kevesen figyeltek föl arra, hogy a gyógyszerpiac szabályozásának kérdéseiben a Versenyhivatal is illetékesnek tartotta magát, miként valószínűleg azt is kevesen vették észre, hogy a hírek között megjelent a közjegyzői kamarai rendszer reformjának terve is. Ezek a tények és hírek mind arra utalnak, hogy a hivatások és a professzionalizáció kérdése adott esetben mindannyiunkat érintő, vére menő társadalompolitikai és közjogi viták tárgya lehet. A közvéleményt újra meg újra föl lehet ingerelni az egyes kamarák hatalmi helyzetére való utalásokkal vagy a kamarák versenyellenes viselkedésével, bár az indulatok hőfoka nem mindig azonos. Elég megemlíteni, hogy az úgynevezett lakásmaffia-ügyekkel kapcsolatban gyakran fölvetődött ugyan egyes ügyvédek, sőt közjegyzők felelőssége, de a vonatkozó kamaráké alig-alig.

Nem mondható, hogy a közvélemény a fenti esetekben inkább az orvosok és a gyógyszereszek pártját fogta volna. S hogy ez így volt, annak minden bizonnyal

a hivatások hazai történetének sajátosságaiban lelhetjük magyarázatát. Miközben az értelmiségi szakmák túlnépesedése már az I. világháború előtt is föltűnő jelenség volt Magyarországon, és a helyzetet csak rontott az ország területének csökkenése, a hivatásrendiség előbb a keresztényszocializmushoz, majd az olasz fasizmushoz társított hívószó, a II. világháború után pedig a klerikális reakcióval párosított szitokszó lett. A pártállami rendszer fölszámolta a közttestületeket, és eredményesen hintette el a köztudatban, hogy szakmai szerveződések nem lehetnek a közjó szolgálói, csak érdekképviselők. Az alkotmány 1989-es reformja után visszaállították a közttestületiséget, és a rendszerváltást követően számos szakmai szervezet alakult újjá; ám az imént már említett jelenségek arra utalnak, hogy a hivatások szerveződései Magyarországon az elmúlt húsz év során nem tudtak kellően megerősödni.

A mai magyar társadalomban más módon is jelen van a hivatások intézményesülésének problémája. Gondoljunk például a különféle szakterületek azon új keletű törekvésére, hogy felsőfokú képzésüket egyetemi szintűvé alakítsák. Így lett például a Testnevelési Főiskolából 1989-ben Testnevelési Egyetem, majd 2000-ben a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kara; a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia és két másik katonai főiskola összevonásából 1996-ban jött létre a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem; a Színművészeti Főiskolából pedig 2000-ben a Színház- és Filmművészeti Egyetem. Az intézmények újjászervezése és átnevezése egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy az általuk kibocsátott egyetemi diplomák révén emelkedjék az érintett foglalkozások presztízse. A professzionalizáció folyamata ma is zajlik, s ez a folyamat számos szakma esetében máig lezáratlan.

## FOGALMI PROBLÉMÁK: A MAGYAR MŰLT TERHE

A professzionalizáció problémája napjaink társadalmi szerveződésének egyik kulcskérdése volna, ha azok, akiknek a hivatások szerepével kapcsolatos vitákat le kellene folytatniuk, tisztában lennének avval, miről is kellene vitatkozniuk. A professzionalizáció témájával kapcsolatban számtalan értelmezési gond szokott fölmerülni; ezek között van, amelyik független a nemzeti kontextustól és a megközelítés jellegétől, van azonban olyan is, amelyik nem.

Az első tisztázandó kérdés, hogy mit is jelent a „hivatás”, illetve a professzionalizáció. A köznapi nyelvhasználat ugyan érzékeli a szakma, a foglalkozás és a hivatás közötti különbségeket, ám a beszélők gyakran nem tudják világosan megfogalmazni e kifejezések használatának szabályait. Az orvosi hivatást választók foglalkozásukat tekintve sebészek, háziorvosok, belgyógyászok, akik gyógyító munkájuk során mind-mind különböző szakmai előírásoknak tesznek eleget. Ami összetartja őket, az az esküjük, s akik összetartoznak, alkotják – adott esetben – az orvosi kart. A víz- és gázszerelés szakma, de nem hivatás, még akkor sem, ha valaki művészi szinten gyakorolja mesterségét. A katonák a katonai hiva-

tást űzik, esküt tesznek, részei a karhatalomnak. Az ő hivatásuk is védett, nem mindenki űzheti, azaz rájuk is érvényes a kompetencia-monopólium – a katonai pályát azonban, szemben a lelkészivel, orvosival, ügyvédivel, bíróival, vagy könyvvizsgálóival, mégsem szokás az értelmi hivatások közé sorolni.

Az értelmi hivatások a többi szakmához képest presztízstöbblettel rendelkeznek; gyakorlóik bizonyos értelemben felsőbbrendűnek tartják magukat, és általában mások is annak tartják őket. Ezt fejezi ki aforisztikusan a mondás: „mások azért dolgoznak, hogy megfizessék őket, minket azért fizetnek, hogy dolgozhassunk”. A szociológiai vagy történeti vizsgálatoknak el kell számolniuk az értelmi hivatások és a közönséges szakmák, illetve az egyes hivatások közötti aszimmetriával, meg kell magyarázniuk a presztízskülönbségek tartós fennállását, a leírás során azonban nem szabad átvenniük az értelmi hivatások saját értékítéleteit. A hivatások evolúcióját és sajátos helyzetét magyarázó elméletekről az alábbiakban még lesz szó.

A magyar történeti és társadalomtudományos irodalomban is érzékelhető, hogy az értelmi hivatásokra utaló szavak, fogalmak nem egészen fedik le egymást; még nehezebb a helyzet, ha olyan angol elnevezést kell magyarra átültetni, mint amilyen a *profession*. A fogalomhasználat változatossága mögött Magyarországon valójában mélyebb és lényegi problémák rejlenek. Ilyen például az a kettős történelmi paradoxon, amelyet angolul megjelent munkája címében Kovács M. Mária a következőképpen fogalmazott meg: *Liberal Professions – Illiberal Politics*.<sup>1</sup> A paradoxon bővebben kifejtve így hangzik:

„A szakértelmiségi szakmák kiegyezéskori liberális reformja [...] sok tekintetben »nyugatibb«, mélyebb és alaposabb volt, mint mondjuk Angliában, a liberalizmus őshazájában. Angliában az orvosok és az ügyvédek a liberális korban is megtartották régi kiváltságaik nagy részét és premodern, korporatív eszközökkel védekeztek a túlnépesedés és a kegyetlen konkurenciaharc ellen. A szabadfoglalkozások magyarországi liberális reformja a nyugatiaknál nemhogy gyengébb lett volna, hanem épp ellenkezőleg, a hazai reformok következetesebben szakítottak a premodern kor céhes korporativizmusával, mint a nyugati liberális reformok. A magyar reformokat inkább egyfajta »túlteljesítő« hiperliberalizmus jellemezte, amely ugyan – a korabeli várakozásoknak megfelelően – lehetővé tette a modern polgári középosztály gyors fejlődését, a középosztályt azonban olyan nyomásnak és veszélyeknek tette ki, amelyekkel a nyugati országok védettebb középosztályainak nem kellett szembesülniük.”<sup>2</sup>

Ez azonban a paradoxonnak csak az első fele, amelynek a második ellentmondás ad súlyt. Ez pedig az, hogy a két háború között és a II. világháború alatt hazánkban azok a hivatások voltak képesek az állampolgári egyenlőtlenség elleni támadásoknak, jelesül a zsidóellenes törvénykezésnek ellenállni, amelyek

<sup>1</sup> Kovács 1994.

<sup>2</sup> Kovács 2001: 8, bővebben kifejtve: uo.: 22.

meg tudtak őrizni valamit hajdani, még a feudális korból eredeztethető kötöttségeikből. Magyarán: az ügyvédi kamara sokkal inkább ellenállt a zsidó vagy zsidó származású tagjai degradálásának, mint az orvosi vagy a mérnöki.<sup>3</sup>

Az ismertetett és részben idézett koncepcióban rögtön szembeötlik a magyar szóhasználat bizonytalansága. Az 1848-as népképviselői választásról szóló törvény még csak felsorolni tudta azokat a foglalkozásokat, amelyeket ma hivatásoknak tekintünk, de nem hozta „egy nevezőre”, azaz egy név alá őket. A hazai törvényalkotóknak fogalmuk már volt az értelmi hivatásokról, de nevük nem volt rájuk. A hazai közgondolkodásban később is az átfogó megértésre törekvést kifejező „értelmiség” és nem a készségszintű tudásra utaló „hivatás” a kategoriális kiindulópont. Az angol *liberal professions* a 19. századi magyarországi népszámlálásokban „értelmi/értelmiségi kereset”-ként, később „közszolgálat és szabadfoglalkozások”-ként jelent meg.<sup>4</sup> Az előbbi egyértelműen a végzettségre utalt, a második egy köznyelvi elterjedt kifejezést vett át. A kifejezés története nincs földolgozva, de az egyértelmű, hogy szó szerinti értelmezése zavart okoz. Az angol *liberal professions* kifejezésben a szó régies, a latinra visszautaló (szabad római polgárhoz méltó) értelmében szerepel, ugyanúgy, mint az *artes liberales*-ban. A német *freier Beruf* szó szerint ugyanazt jelenti, valójában azonban arra utal, hogy az adott foglalkozás gyakorlása nem helyi (városi) kiváltság tárgya, nem a helyi polgárjog függvénye. Két nyelv, két világ. A magyar értelmezésben a kétféle szabadság egybecsúszott, amint azt a „szabad értelmiségi pálya”, „értelmiségi szabadfoglalkozás” kifejezések mutatják.

A nyelvhasználat azóta sem vált egyértelműbbé, sőt a képletet tovább bonyolították az értelmiség fogalmának 20. századi változásai. Az értelmiség kifejezésnek van egy francia eredetű (*intellectuel*) értelmezése: közéletileg elkötelezett gondolkodó;<sup>5</sup> ez az értelmezés tovább vándorolt az orosz társadalmi önértelmezésbe (*intyeligencija*),<sup>6</sup> s lett végül a kádári korszak hivatalos „két és feles” osztálysémájának (a munkásság és a parasztság mint osztályok s a velük szövetséges dolgozó értelmiség mint réteg) része. A „szakértelmiség” Kovács M. Mária és Örkény Antal nyelvi újítása volt; Kovács M. magyarul és angolul egyaránt rendelkezésre álló könyvcíméből kiderül, hogy a mű szerzője – az angol szóhasználat alapján – egyértelműen a hivatások képviselőire gondolt.

A szóhasználat dilemmáinak felvázolása után marad még a fentebb megfogalmazott paradoxon értelmezése, amiben – közvetve – az intézményi közgazdaságtan lehet segítségünkre. A szabad versenynek két összetevője van. Az egyik, hogy ki nevezhet be a versenybe, a másik, hogy mennyire szabadosak a játékszabályok, amelyek között nyerni kell. Az intézményi közgazdaságtan tanpéldái<sup>7</sup> alapján

<sup>3</sup> Vö. Kovács 2001.

<sup>4</sup> Vö. Tóth 1986, 1987.

<sup>5</sup> Vö. Fuller 2005.

<sup>6</sup> Kővér 1977.

<sup>7</sup> Lásd például Hirschman 1995: 62–69, 94–113; Schelling 1998: 218–220; Johnson 1999: 71–72, 75–76, 236–241.

belátható, hogy a két kérdés nem független egymástól. Ha egy piacon folyó versenybe bárki ingyen és előfeltételektől mentesen benevezhet, akkor szabad piacra lépésről beszélünk. Ha egy piacon az eladók és a vevők (a piacot kellően elvontan kezelve, eladó lehet egy lelkész, egy orvos, vagy egy védőügyvéd, vevő lehet az illető híve, páciense vagy kliense) nem ugyanavval az információhalmazzal rendelkeznek, akkor a közgazdászok aszimmetrikus informáltságról írnak. Aszimmetrikus informáltság esetén a teljesen szabad piacra lépés (nevezés) megnehezíti a szabályok betartatását, ez bizalmatlanságot szül, s végül, a szociológia nyelvén szólva, anómiikus állapothoz, a közgazdaságén szólva pedig a piac bukásához vezet. A hivatások olyan foglalkozások, amelyeknek képviselői hatalmas károkat képesek okozni egyénnek, közösségnek egyaránt. Ha a sebész átvágja a torkunkat, kevésbé vigasztal, hogy majd megbüntetik; a gyógyszerész szó szerint méregkeverő, csak éppen a javunkat is, és nem csak a javainkat akarja, s még sorolhatnánk példákat. E hivatások gyakorlóinak ki vagyunk szolgáltatva, és mégis bízunk kell bennük. Az emberi közösség ezért joggal dönthet úgy, hogy jóindulatukat kiváltságokkal vásárolja meg, illetőleg bizonyos értelemben kollektív felelősséget érvényesít velük szemben. Ezért fontos, hogy e hivatásokat ne csak a képzés szerint, hanem a képzettség és a testületiség egységében vizsgáljuk. Az értelmi hivatások tehát olyan szakmák, amelyek gyakorlása egyetemi végzettséghez kötött és különleges szaktudást igényel; amelyek tagjai munkájukat a társadalom szolgálatában, bizonyos etikai elvekkel összhangban végzik. E szakmákra jellemző továbbá, hogy testületekbe tömörülve igyekeznek érvényesíteni kollektív érdekeiket, és megakadályozni azt, hogy munkájukba a hatalom, illetve a társadalom bizonyosnál jobban beleszólhasson – igaz, ennek az autonómiának a mértéke hivatásonként, koronként és országonként jelentős eltéréseket mutathat.

## A PROFESSZIONALIZÁCIÓ ELMÉLETEI ÉS A HIVATÁSOK ÚJABB IRODALMA MAGYARORSZÁGON<sup>8</sup>

A professzionalizációnak nincsen egységes elmélete. A hivatások kérdését több irányból közelítették meg, ezek közül kiemelhetjük a munkamegosztás, a szaktudás és a testületiség kérdését. A munkamegosztás klasszikus elmélete Adam Smith-hez köthető, aki egyszerűen a szerződéses cserére való hajlammal, mint sajátos emberi tulajdonsággal magyarázta a munkamegosztás kifejlődését. A nemzetek gazdagságáról szóló művének tárgya, a szerző szerint, a társadalom éves munkája termékének felosztása „a társadalom különféle rangú és rendű tagjai közt”. A *liberal professions* jövedelmének mértékét egy költséges géppel szemben támasztott elvárásokhoz hasonlította: a képzési költségeknek, miként

<sup>8</sup> A professzionalizáció historiográfiájának e helyütt csak egészen vázlatos áttekintésére vállalkozhatunk, részben terjedelmi okokból, részben azért, mert ezt az áttekintést több magyar szerző is elvégezte már – lásd például Vári 1998; Szívós 2009: 178–183; Keller 2010: 18–30; illetve jelen folyóiratunkban Vári András és Keller Márkus tanulmányai.

egy bonyolult gépnek, belátható időn belül meg kell térülniük. Lehetővé kell tennie ezen kívül a jövedelemnek a megfelelő társadalmi állás biztosítását, valamint fedeznie kell a megfelelő állás elnyerésének kockázatát. E foglalkozások (tudniillik az értelmi hivatások) különös nyereségességét szervezethezük biztosítja. A szervezethez azonban nem e foglalkozások valamely belső sajátosságából adódik, hanem abból, hogy a szervezethez megkönnyítő városias környezetben üzik őket.<sup>9</sup> Émile Durkheim kiindulópontja az, hogy nem a hivatások a különleges foglalkozások, hanem a különböző szakmák, foglalkozások és állások az elerköcstelenedett hivatások. Kora gazdasági élete szerinte anómikus állapotban leledzett, amit úgy értett, hogy a „funkciók e gazdasági rendjében a hivatási morál valójában csak kezdetleges formában létezik”. A hivatási morál „archetipikus” példaként az ügyvédét, a bírót, a katonát, a tanárt, az orvosát és a papát nevezi meg, s Durkheim kérdése tulajdonképpen az, vajon miért nincs meg ugyanez a morál munkáltató és alkalmazott, munkás és vállalatvezető, illetve a vásárlókért egymással versengő iparosok viszonyában.<sup>10</sup> A szellemtörténet és a pozitivizmus határán álló Max Weber a protestáns etikáról szóló nevezetes esszéjében az etikai racionalitás fogalmának segítségével a teológiai és az evilági hivatás kapcsolatát elemezte.<sup>11</sup>

Az értelmi hivatások kialakulásával és a modern társadalmakban betöltött szerepükkel a II. világháború után angolszász szociológusok kezdtek el foglalkozni. Miközben arra kerestek választ, mi az oka a szociális rétegzethez, a társadalmi struktúra kialakulásának, fölmerült kérdésként, vajon a hivatások, például az orvosok és az ügyvédek, minek köszönhetik kiváltságaikat, magas presztízstüket, nagymértékű szakmai autonómiájukat. Az ún. funkcionalisták vagy strukturális funkcionalisták, mint Talcott Parsons, arra helyezték a hangsúlyt, hogy a szabad értelmi hivatások a társadalomban szolgálatot teljesítenek, és működésük során ennek megfelelő etikai normák vezérik őket; feladataikat kivételes szaktudás birtokában látják el.<sup>12</sup> Ennek a tudásnak a megszerzéséért áldozatot vállalnak, és ezt az áldozatot is kell honorálnia a társadalomnak. Ezért rendelkezhetnek igen nagyfokú autonómiával, és tehetnek szert magas presztízsrre és jövedelemre. Ez a szemlélet sok tekintetben megfelelt annak az önképnek, amelyet e hivatások saját magukról kialakítottak. A professzionalizációs elméletek első kritikusai, például Charles Wright Mills, ehhez képest sokkal szkeptikusabb hangot ütöttek meg.<sup>13</sup> Szerintük a hivatásokat korántsem valamiféle szolgálati eszmény, hanem sokkal inkább önző érdek vezérli: sőt, e hivatások gyakorlói, midőn meggyőzik a nagyközönséget arról, hogy munkájuk nélkülözhetetlen,

<sup>9</sup> Smith 1940: 2, 104–151.

<sup>10</sup> Durkheim 2001: 18.

<sup>11</sup> Weber 1982.

<sup>12</sup> Parsons 1951: 433–439, 454–490; Parsons 1954: 142–176. Megjegyzendő, hogy egyes nagy hatású szociológusok később is kitarítottak a hivatások társadalmi szerepének pozitív értelmezése mellett, és képesek voltak ezt az értelmezést fél évszázaddal későbbi viszonyok között is újrafogalmazni, lásd például Freidson 1994, 2001.

<sup>13</sup> Mills 1953: 112–141; később Larson 1977.

csupán monopolhelyzetük körülbástyázására törekszenek (ezért szükséges a hosszú ideig tartó szakképzés és a szaktudás hangsúlyozása).<sup>14</sup>

A kétféle értelmezés lehetséges feloldását a tudomány- vagy tudásszociológia, nevezetesen Robert King Merton „intézményesített pártatlanság” (*institutional disinterestedness*) fogalma kínálhatja, melyről maga Merton állítja, hogy a hivatások életében is jelen van: „A tudományban, mint általában a szabad foglalkozásokban, a pártatlanság intézményesült alapelem.” Valóban, a hivatások testületei, becsületkódexe, s mindaz, amit céhes hagyománynak vagy szokásnak nevezünk, többé-kevésbé föllelhetők az egyes hivatásokban. Merton szerint a tudomány nem nagyon, csak „*némileg* különbözik más szabad hivatásoktól. A tudós nem ugyanolyan módon áll szemben laikus ügyfelével, mint az orvos és az ügyvéd. [...] A csalás, a csűrös-csavarás, a felelőtlen ígéretek (kontárkodás) itt *még kevésbé* valószínűek, mint a »szolgáltató« szakmákban.”<sup>15</sup> A Merton által bevezetett fogalom arra kínál választ, miként lehetséges, hogy az egyébként önző egyének kollektívan mégis képesek vagy legalábbis rákényszerülnek arra, hogy ne megtévesztéssel, félrevezetéssel és egyéb, az élet más területein követett gyakorlatokkal jussanak el magasztosnak mondott céljaikhoz.

Az 1960-as évektől kezdve számos olyan tanulmány született, amely a professzionalizációt történeti folyamatában szemlélte, és az egyes szakmák fejlődését egymással hasonlította össze.<sup>16</sup> A későbbiekben az összehasonlítás az európai társadalmakra is kiterjedt. Kiderült azonban, hogy a professzionalizációnak az imént említett szerzők műveiben körvonalazódó angolszász modellje a kontinentális európai országokra sok tekintetben nem alkalmazható. A modell kritikája nyomán új szempontok születtek, és a nemzetközi kutatások alapján tudatosultak az egyes országok értelmiségifejlődésének sajátos vonásai.<sup>17</sup> A közép-európai társadalomtudományban és történetírásban a professzionalizáció elméletei használhatónak bizonyultak, de csak a helyi tradíciók figyelembevételével; tudomásul kellett venni azt is, hogy az itteni társadalmi kategóriák, fogalmi keretek hagyományosan mások, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban. A Közép-Európában született munkákra általában jellemző, hogy kísérletet tesznek többféle fogalomhasználat összebékítésére.

A hazai történetírás a kérdést a polgárság és a középosztály viszonyaként fogta föl – jellemző e tekintetben Weis István Szekfű Gyulára visszavezethető megfogalmazása, aki azt hangsúlyozta, hogy hazánknak van (az értelmiségi foglalkozásúakból álló) középosztálya, de nincsen (anyagilag tehető) polgársága.<sup>18</sup> Több történeti témán dolgozta ki ezt a tételt Mályusz Elemér is.<sup>19</sup> Hajnal István

<sup>14</sup> This Week's Citation Classic 1980. 51 (December 22). <http://www.garfield.library.upenn.edu/classics/1980/A1980KU16200001.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. november 21.)

<sup>15</sup> Merton 2002: 642–643. (Kiemelések tőlünk – H. K. – Sz. E.)

<sup>16</sup> Ennek klasszikus példája Wilensky 1964.

<sup>17</sup> McClelland – Merl – Siegrist (Hrsg./eds.) 1995; Siegrist 2004.

<sup>18</sup> Weis 1930: 104–125. Vö. például Szekfű 1923: 198–199.

<sup>19</sup> Lásd például Mályusz 1928.

kiszabadította a testületiséget a céhek, a rendek és a középkor fogságából, és ő, valamint (a középkori vonatkozásokat tekintve) Bónis György voltak azok, akik megkísérelték a választ nemzetközi összehasonlítás alapján megfogalmazni.<sup>20</sup> Hajnal álláspontja szerint hazánkban professzionalizációs deficit alakult ki, s ez az ő jelenében, a két háború között abban mutatkozott meg, hogy – főként vidéken – az egyes értelmiségi foglalkozások képviselői nem voltak képesek a helyi középosztályon belül önállóan megszerveződni. Abban az összes eddigi szerző egyetértene, hogy a deficit oka az állam túlsúlya volt, úgy a képzés, mint a foglalkozás kereteinek szabályozásában.

A hivatások kérdése, illetve a professzionalizáció-elmélet az elmúlt húsz évben Magyarországon is jó néhány történészt inspirált, és viszonylag sokan választottak kutatásuk témájául egy-egy értelmiségi hivatáscsoportot. Feltűnő, hogy ezek az igen különböző témájú művek sok esetben mennyire hasonló problémákra fogékonyak, és – gyakran egymástól függetlenül – mennyire hasonló fogalmi nyelvet használnak. Kérdés azonban, hogy mindez pusztán tudományos áramlatok következménye-e. Nem arról van-e szó, hogy a modern társadalmakban a szakma vált az egyik fontos réteg- és identitásszervező kategóriává, és ez a társadalomtörténészek kérdésfeltevéseire is hatással van?

A szakmai hovatartozás a modern ember számára a felnőttkori önmeghatározás egyik legfontosabb alkotóeleme. A szakmához való kötődés önmagában természetesen nem modern jelenség. A foglalkozás, a mesterség már a céhek korában is az egyén egyik legfontosabb társadalmi ismertetőjegye, egyben az egyéni identitás egyik alappillére volt; a céhhez való tartozás pedig az egyik legfontosabb közösségi kapocs. Ennyiben a mai hivatáscsoportok is őriznek valamit a céh jellegzetességeiből. A szakmai identitás a modern ember számára azáltal tett szert a korábnál nagyobb jelentőségre, hogy a hagyományos identitások – például a születés által meghatározott társadalmi helyzet vagy a felekezeti – hozzá képest vesztettek súlyukból.

A szakmai közösség jelentősége a modern világban avval is összefügg, hogy a lehetséges egyéni identitások sokfélesége közepette ez jelenti az egyik valóságos, kézzelfogható azonosulási lehetőséget. A szakmai közösség összetartó ereje gyakran erősebb, mint azok a különbségek, amelyek a közösséget alkotó egyéneket világnézeti-politikai hovatartozásuk és életformájuk alapján egymástól elválasztanák. Talán nem véletlen, hogy a hivatások iránt érdeklődő társadalomtudósok és történészek kérdésfeltevéseiben, kimondva vagy kimondatlanul, a kollektív identitás az egyik leggyakrabban felvetődő probléma.

1990 előtt Magyarországon a hivatások és a professzionalizáció kérdése ebben a formában sem a szociológiában, sem a történettudományban nemigen tematizálódott. A diskurzus sokkal inkább az értelmiség körül forgott, ami a politikai kontextus ismeretében érthető is. Egyrészt a hivatalos ideológia az értelmiséget alapvető társadalmi kategóriaként ismerte el, amelynek kutatását (például

<sup>20</sup> Hajnal 1936: 146–160; Hajnal é. n.; Bónis műveit lásd P. Miklós 2003.



az értelmiség utánpótlásának, a mobilitásnak a feltérképezését) hivatalosan is támogatták.<sup>21</sup> Másrészt az 1970-es, 1980-as években aktivizálódó magyar értelmiség „az egyre élesebben és a legkülönbözőbb formában jelentkező gazdasági-társadalmi kérdések megoldásában a vezető szerepet [...] magának tulajdonította. [...] Ebben nem volt különbség a lojális és a rendszerhez kritikai attitűddel közélítő értelmiségiek között. [...] Nem véletlen, hogy ebben a légkörben lett újra fontos a modern értelmiség kialakulásának folyamata, annak buktatói és e buktatók tanulságai. Kérdésfeltevéseikben saját jelenbeli sikereik és kudarcaik is tükröződtek.”<sup>22</sup>

Az a tény, hogy a rendszerváltás lehetővé tette a hivatásrendek rehabilitációját és újraintézményesülését, a hivatások önszerveződésével kapcsolatos kérdéseket újra relevánsá tette. Megszűnt a korábbi ideológiai kényszer, és – nem utolsósorban a sokak számára megnyíló külföldi ösztöndíj-lehetőségek következtében – könnyebben hozzáférhetővé vált a nemzetközi szociológiai és társadalomtörténeti irodalom. A professzionalizációs elméletek késve kifejtett hatásának is köszönhető, hogy a hivatás(csoport)ok problematikája ekkor, az 1990-es években jelent meg újra a magyar történeti irodalomban.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a hivatásokról, illetve foglalkozáscsoportokról szóló újabb hazai irodalom meglehetősen sokszínű: a professzionalizáció problematikája távolról sem az egyetlen lehetséges keret. A történészek egy része tudatosan tekintette, illetve tekinti elméleti alapnak vagy legalábbis vonatkoztatási pontnak a professzionalizációs elméleteket. Ide sorolhatók például Kovács M. Mária már idézett művei, Vári Andrásnak a gazdatiszti réteg kialakulásáról szóló kandidátusi értekezése, Szívós Erikának a dualizmus kori magyar képzőművészek történetét feldolgozó munkái, valamint Keller Márkusnak a középiskolai tanárság professzionalizációjáról írott, fentebb szintén idézett könyve.<sup>23</sup>

Ezeket a szerzőket ugyanakkor más is foglalkoztatja, sőt, néhányuk számára a professzionalizáció irodalma csak kiindulópont ahhoz, hogy az általuk vizsgált csoportok politikai viselkedését, kollektív identitását, szakmai közösségként való megjelenését vagy társadalmi rétegjellemzőit elemezhessék. Ez utóbbi kérdések állnak olyan szerzők érdeklődésének a középpontjában is, akik egy-egy foglalkozáscsoportot vizsgáltak, ám nem a professzionalizációs paradigma keretein belül. Benedek Gábor, amikor az 1850-es és 1860-as évek köztisztviselőit kutatta, a származás és a hatalomhoz való viszony bonyolult összefüggéseit tárta fel; kutatásai nyomán erősen megkérdőjeleződött számos, a hazai történetírásban meggyökeresedett sztereotípiája: például a neoabszolutizmust kiszolgáló, idegen eredetű Bach-huszár, a passzív ellenállásba vonult magyar köznemesség

<sup>21</sup> A hivatalosan támogatott, túrt és tiltott értelmiségkutatás áttekintését lásd például Majtényi 2005: 70–79. A szociológiai mobilitásvizsgálatokra lásd például Andorka 1982. Az értelmiséggel foglalkozó történeti szociológiai irodalomból említendő például Huszár (szerk.) 1978; illetve Vörös 1975; Mazsu 1988; Kovács – Kende 2006; Váriné Szilágyi 2006.

<sup>22</sup> Keller 2010: 31.

<sup>23</sup> Kovács M. 1994, 2001; Vári 1998, 2009; Szívós 2002, 2009; Keller 2010.

vagy a birtokait vesztvén „hivatalba tóduló” dzsentri hagyományos képe.<sup>24</sup> Bódy Zsombort a magántisztviselőkről szóló monográfiája megírásakor főként az érdekelte, hogyan válik egy eredetileg igen heterogén, kollektív identitással nem bíró réteg öntudatos, közös érdekérvényesítésre képes foglalkozáscsoporttá.<sup>25</sup> A közös szakmai identitás, a presztízsemelkedés és az intézményesülés kérdései számos, írókkal, újságírókkal és művészekkel foglalkozó történeti munkát ihlettek, így például Sipos Baláznak a Horthy-korszak újságíróiról írt monográfiáját, Kiss Csilla színésznőkről szóló írásait, Balázs Eszternek a *Nyugat* íróiról és a magyar századelő értelmiségi öndefinícióiról szóló könyvét, vagy T. Szabó Levente irodalomtörténeti munkáit.<sup>26</sup> Talán nem véletlen, hogy az említett szerzők nagy része olyan hivatáscsoporttal foglalkozik, amelynek intézményesülése az adott történeti pillanatban még lezáratlan; olyan szakmai közösségekkel, amelyek saját kollektív identitásukat keresik.

## WILENSKY: EGY KLASSZIKUS A 60-AS ÉVEKBŐL

A hivatások és a professzionalizáció könyvtárnyi irodalmából a *Korall* 42. száma egy majd fél évszázada megjelent tanulmányt közöl. Némi magyarázatot igényelhet, miért tartjuk Harold L. Wilensky *The Professionalization of Everyone?* című tanulmányát felelevenítésre méltónak, és magyar fordításra érdemesnek.<sup>27</sup> A tanulmány, amely az értelmi hivatások modern kori fejlődésének amerikai útját foglalja össze, és amely ennek tanulságait az 1960-as évek amerikai társadalmi tapasztalataira alkalmazza, látszólag talán távol áll attól, hogy az abszolutizmuson, tekintélyelvű rendszereken, diktatúrákon átesett közép-kelet-európai társadalmak tanulmányozásában hasznos segítséget nyújtson. De csak látszólag.

Wilensky e tanulmánya egyszerű, operacionalizálható és mérhető sémát kínál a hivatások értelmezésére, amely jól megvilágítja azt, hogy hol húzódnak a professzionalizáció határai, milyen nehézségekkel kell a születőfélben lévő hivatásoknak megküzdeniük, és mely szakmák azok, amelyek valószínűleg soha nem fognak a megbecsült értelmiségi hivatások közé emelkedni.<sup>28</sup> Kritériumrendszere az amerikai viszonyoktól könnyen függetleníthető, és nézetünk szerint megfelelően adaptálva gondolatébresztő lehet a magyarországi kutatók számára is. A cikk jelentőségét jelzi, hogy többször is kiadták, és megjelent német nyelven is.

Noha Wilensky tanulmánya mint szakirodalmi alapmű elsősorban az általa megfogalmazott többlépcsős professzionalizációs modell révén vált ismertté, nem árt felhívni a figyelmet aktuális tanulságaira sem. A cikk szerzője nemcsak

<sup>24</sup> Benedek 1997, 2003.

<sup>25</sup> Bódy 2003.

<sup>26</sup> Sipos 2004; Kiss 2007a, 2007b; Balázs 2009; T. Szabó 2008a, 2008b.

<sup>27</sup> A tanulmányra annak idején Tóth Zoltán hívta föl a szakma figyelmét.

<sup>28</sup> This Week's Citation Classic 1980. 51 (December 22). <http://www.garfield.library.upenn.edu/classics1980/A1980KU16200001.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. november 21.)

egy történeti folyamat megragadására törekszik, hanem saját kora társadalmi jelenségeit is értelmezi. Nemcsak arra kérdez rá, vajon bizonyos foglalkozások miért *nem* váltak hivatássá, és miért nem fognak soha azzá válni; hanem azt is körüljárja, milyen kihívásokkal kell a már megszilárdult helyzetű értelmiségi hivatásoknak a modern társadalmakban szembenézniük.

Ez az 1964-ben született, alapvetően az akkori amerikai viszonyokat elemző tanulmány a mai magyar olvasó számára olyan, meglepően releváns gondolatokat fogalmaz meg, amelyek a *mai* magyar értelmiségi hivatások helyzetének és dilemmáinak elemzése során is ösztönzőek lehetnek. Nemcsak azokról a professzionizálódni igyekvő szakmákról van szó, amelyekre e rövid tanulmány elején az egyetemmel avanszált magyar főiskolák kapcsán utaltunk, hanem sokkal személyesebb és egyénibb kérdésekről. Szabad-e valójában a szabadúszó? Mi történik avval az értelmiséggel, aki alkalmazottként valamilyen bürokratikus munkaszervezetben kénytelen dolgozni? Ha az ember egyszerre tagja egy munkahelyi közösségnek és egy tágabb vagy attól független szakmának, akkor melyik legyen számára az igazi vonatkoztatási pont? Mi a fontosabb: a karrier, a hierarchiában való előbbre jutás vagy az az elismerés, amivel pályatársaink (és talán az utókor) műveinknek, illetve szakmai teljesítményünknek adóznak?

A Wilensky által megfogalmazott problémák aktualitása részben az időbeli elcsúszással függ össze. Magyarországon számos szempontból a rendszerváltás után teremtődtek meg azok az intézmények és feltételek, amelyeket Wilensky az 1960-as években tapasztalt maga körül, például: szabadúszás, tisztán szabad praxist folytató értelmiségiek, magánkórházak, patikaprivatizáció, piaci alapon működő, kutatásfejlesztést finanszírozó cégek, helyi önkormányzatok, nonprofit alapítványok, független szakmai egyesületek, kamarák stb. Wilenskynek a professzionizáció folyamatát leíró *történeti* modelljét elvileg korábban is lehetett (volna) alkalmazni Magyarországon, ám az 1960-as évekre reflektáló kortárs elemzéseit csak a rendszerváltás után létrejött magyar viszonyok középette.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Balázs Eszter 2009: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914*. Napvilág, Budapest.
- Benedek Gábor 1997: *Dzsentrí és Bach-buszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és a dualizmuskori tisztviselőkről*. (Kandidátusi értekezés.) Budapest.
- Benedek Gábor 2003: Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 394–413.

- Bódy Zsombor 2003: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete, 1890–1938.* L'Harmattan, Budapest.
- Durkheim, Émile 2001: *A társadalmi munkamegosztásról.* Osiris, Budapest.
- Freidson, Eliot 1994: *Professionalism Reborn. Theory, Prophecy and Policy.* University of Chicago Press, Chicago.
- Freidson, Eliot 2001. *Professionalism, the Third Logic.* Polity Press – University of Chicago Press, Cambridge – Chicago.
- Fuller, Steve 2005: *Az intellektüel.* Napvilág, Budapest.
- Hajnal István 1936: Az újkor története. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly (szerk.): *Egyetemes történet.* Révai Testvérek, Budapest.
- Hajnal István é. n.: Az osztálytársadalom. In: Miskolczy Gyula (szerk.): *Az új Magyarország.* (Magyar Művelődéstörténet. 5.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 163–200.
- Hirschman, Albert O. 1995: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Osiris, Budapest.
- Huszár Tibor (szerk.) 1978: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok.* Kossuth, Budapest.
- Johnson, David B. 1999: *Közösségi döntések elmélete. Bevezetés az új politikai gazdaságtanba.* Osiris, Budapest.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban.* L'Harmattan, Budapest.
- Kiss Csilla 2007a: „Királynő vagy te a művészet országában.” *A színésznői szerepkör változásai a 19. századi Magyarországon.* (Ph.D.-disszertáció.) ELTE TDI Művelődéstörténeti Doktori Program, Budapest.
- Kiss Csilla 2007b: „Királynő vagy te a művészet országában.” *A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon.* In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok.* Argumentum, Budapest, 89–108.
- Kovács István Gábor – Kende Gábor 2006: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Századvég, Budapest, 417–506.
- Kovács M., Mária 1994: *Liberal Professions and Illiberal Politics. Hungary from the Habsburgs to the Holocaust.* Oxford University Press, New York.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* Helikon, Budapest.
- Kövér György 1977: Felekezet és nemzetiség. Az orosz értelmiség példája a századfordulón. *Történelmi Szemle* (20.) 2. 247–259.
- Larson, Magali Sarfatti 1977: *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis.* University of California Press, Berkeley.
- Majtényi György 2005: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.* Gondolat – Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Mályusz Elemér 1928: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet* (11.) 3. 166–183.

- Mazsu János 1988: A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Gondolat, Budapest, 234–250.
- McClelland, Charles – Merl, Stephan – Siegrist, Hannes (Hrsg./eds.) 1995: *Professionen in modernen Osteuropa. / Professions in Modern Eastern Europe*. Duncker & Humblot, Berlin.
- Merton, Robert King 2002: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris, Budapest.
- Mills, Charles Wright 1953: *White Collar. Old Professions and New Skills*. Oxford University Press, New York.
- P. Miklós Tamás 2003: Bónis György művei. In: Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Osiris, Budapest, 547–568.
- Parsons, Talcott 1951: *The Social System*. Free Press, Glencoe.
- Parsons, Talcott 1954: *Propaganda and Social Control. Essays in Sociological Theory*. Free Press, Glencoe.
- Schelling, Thomas C. 1998: Termosztátok, tragacsok és más modelleszaládok. In: Csonotos László (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 208–241.
- Siegrist, Hannes 2004: The Professions in Nineteenth-Century Europe. In: Kaelble, Hartmut (ed.): *The European Way. European Societies During the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Berghahn, New York, 68–88.
- Sipos Balázs 2004: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág, Budapest.
- Smith, Ádám [Adam] 1940: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Szekfü Gyula 1923: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Dick Manó, Budapest.
- Szívós Erika 2002: *Kétes hivatások: a képzőművész-szakmák professzionalizációja a dualizmus kori Magyarországon*. (Ph.D.-disszertáció.) Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Szívós Erika 2009: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918*. Új Mandátum, Budapest.
- T. Szabó Levente 2008a: Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén. A Magyar Írói Segélyegylet esete. *Irodalomtörténet* (91.) 3. 347–377.
- T. Szabó Levente 2008b: A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. Módszertani vázlat a társadalom és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához. *Korunk* (19.) 5. 104–115.
- Tóth Zoltán 1986: Der gesellschaftliche Stand und Beruf des Individuums in den österreichischen und ungarischen Gesellschaftsstatistiken. Quellenkritische Analyse. In: Bácskai, Vera (Hrsg.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. (Studia Historiae Europae Medio-Orientalis 1.) Akademisches Forschungszentrum für Mittel- und Osteuropa an der Karl Marx Universität für Wirtschaftswissenschaften, Budapest, 879–916.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statisztikai Szemle* (65.) 1. 62–86.
- Vári András 1998: *A gazdatiszti réteg kialakulása*. (Kandidátusi értekezés.) Budapest.

- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898*. Argumentum, Budapest.
- Váriné Szilágyi Ibolya 2006: *Építészprofilok. Akik a '70-es, '80-as években indultak*. Terc, Budapest.
- Vörös Károly 1975: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság* (18.) 10. 1–20.
- Weber, Max 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Gondolat, Budapest.
- Weis István 1930: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Wilensky, Harold L. 1964. The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology* (70.) 2. 137–158.